

Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення

КУПИТИ

Писати про історію в сучасному бентежному світі — вельми ризикована річ. Можна втрапити в пастку некритичного повторення застарілих постулатів або ж стати упередженим інтерпретатором історії на догоду політичним, економічним, культурним, ідеологічним тенденціям, які побутують у наш час.

Щоб уникнути цих пасток, професор Тер'є Тведт пропонує дивитися в минуле, як у дзеркало. Не тлумачити історичні події з позиції сьогодення чи поширених донині поглядів на історію, а показати, як події минулого — злети та падіння цивілізацій, імперій, націй — та їхнє сприйняття у різні періоди вплинули на формування світу, яким він постав сьогодні.

- Перші цивілізації: Шумер, Стародавній Єгипет, Індська цивілізація
- Імперії Сходу: Китайська та Османська
- Промисловий розвиток Європи і європейський колоніалізм
- Домінування США і відродження Китаю
- Кліматичні зміни, що визначають майбутнє світу

ФУНДАЦІЯ

ТЕР'Є ТВЕДТ

ІСТОРІЯ СВІТУ

МИНУЛЕ ЯК ДЗЕРКАЛО
СЬОГОДЕННЯ

КСД

TERJE
TVEDT

VERDENSHISTO-
RIE

MED FORTIDEN SOM SPEIL

ТЕР'Є ТВЕДТ

ІСТОРІЯ СВІТУ

МИНУЛЕ ЯК ДЗЕРКАЛО
СЬОГОДЕННЯ

ХАРКІВ
2023 КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2023

ISBN 978-617-15-0206-2 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Перекладено за виданням:

Tvedt T.: Verdenshistorie: Med Fortiden Som Speil / Oslo: J. M. Stenersens Forlag, 2020. — 432 p.

Переклад з норвезької *Микити Никончука*

Тведт Т.

T26 Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення / Тер'є Тведт ; пер. з норв. М. Никончука. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. — 368 с. : ч/б іл.

ISBN 978-617-15-0014-3

ISBN 978-827-20-1700-1 (норв.)

УДК 930.85

© Terje Tvedt, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2023

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2023

Історія світу та сучасність

Писати книжку про історію — ризикована справа, а надто в час, коли невпевненість у майбутньому велика, як ніколи. Історією часто зловживають, така її доля, і нині вона дедалі більше схожа на дешевий супермаркет: як різні світові правителі — дисиденти, популісти й ліберали, — так і Брати мусульмани та Рух чаювання, — усі вибирають із минулого ті чи ті аргументи на користь свого політично-ідеологічного порядку денного. У такій ситуації історик ризикує некритично поширювати норми й нібито незаперечні істини. Або може стати упередженим тлумачем минулого, що досліджуватиме реальність через призму необ'єктивності та сучасних стереотипів.

Поки невпевненість у майбутньому зростає, імперіалізм сучасності проти минулого водночас стає чимраз агресивнішим. Історія — це більше не закінчений і складний розділ, віддалено пов'язаний із сучасністю, а площина: минуле нині підпорядковане сьогоденню, межа між «тоді» й «зараз» стирається, а роль історії полягає в підтвердженні сучасних цінностей. Як наслідок, сучасність потребує історичних паралелей, а співчуття до пращурів, що стали заручниками свого часу, послаблюється, позаяк вони не задовольняють сучасних стандартів. Та якщо міряти історію з погляду сучасності, вона втрачає весь блиск, усю привабливість, стає такою собі чужою землею¹. А коли сучасність стає мірою всього, то і її годі зрозуміти.

Дві тисячі років тому один римський інтелектуал сказав, що метою освіти було визволення від «тиранії сучасності»². Тепер сьогодення радше завойовує нас. Громадськість і соціальні мережі орієнтуються на те, що актуально нині, цієї миті, особливо на приватне, тут і зараз. Усесвітня мережа наближує історію на відстань одного кліка, адже факти про 4000 р. до н. е. можна знайти так само швидко, як і міфи про сьогодення. Простота подорожей у часі посилює відчуття панування над минулим, яке насправді хаотичне, роздроблене й потребує впорядкування, якщо хочемо, щоб воно мало сенс і було зрозуміле.

У цій книжці я прагну запропонувати противагу як безісторичності, так і політизації історії. Робитиму це, описуючи й коментуючи

історичні події та тенденції, що тягнуться від перших давніх цивілізацій на Близькому Сході та в Азії 5000 років тому до «Сяйнистої династії» в Китаї та величезної османсько-ісламської імперії у приблизно 1500 році; від новітнього поступу Заходу та його тріумфу в XIX столітті до аналізу ролі європейського та британського колоніалізму. Насамкінець ми розглянемо століття США та зростання ролі Китаю як наддержави в XXI столітті й те, як кліматичну кризу і дискусію про неї можна розуміти з історичної перспективи. Крім цього, хочу описати, як історію інтерпретували в різні часи. Учити історію і не осмислити традицій її інтерпретації — це приблизно те саме, що дивитися футбол і не знати правил. Подекуди, мабуть, захопливо, але зрозуміти складно. Мета — посприяти думкам та усвідомленню того, як образи світу, що їх створили переможці, породили спрощення і стереотипи про історію та світ. Бо ж, лише усвідомлюючи це, ми можемо зостатися незалежними у вічному потоці часу.

Час нових запитань та відповідей

Бути автором книжки про історію світу сьогодні — мабуть, складніше, ніж будь-коли, але водночас так важливо, як не було давно. Упродовж тих років, що я намагався зрозуміти історію, у глобальній рівновазі сил сталися фундаментальні зміни. В усьому світі постійно ставлять нові запитання, щоб збагнути, чому ми опинилися там, де зараз. Поєднання непевності в майбутньому та радикальні зміни рівноваги сил зумовлює те, що сучасність потребує від минулого нових відповідей.

Важлива *економічна* причина цього полягає в тому, що економічна, технологічна та політична першість Заходу вперше за 500 років опинилася під загрозою. Багато хто стверджує, що століття США скінчилося й почалося століття Китаю. Світовий центр ваги опиниться в Азії та, вірогідно, зостанеться там у найближчому майбутньому. Якщо це справді так, то великі теорії про розвиток суспільства, а також традиційні пояснення успіху сучасного Заходу потрібно переоцінити й переглянути. Вони ж бо сформовані в той період історії, коли ідеї, традиції та інституції Заходу сприймали як гарантію успіху та влади. Ця епоха, на думку багатьох, незабаром скінчиться.

Важлива *політична* причина того, що інтерпретація історії стала частиною сучасної політики, полягає в чимраз поляризованішій дискусії про європейський колоніалізм, деколонізації науки та визволенні від європейської просвітницької традиції. Вимога переписати історію, щоб позбавити її расизму білошкірих та європоцентризму, породжує нові запитання і погляди у вкрай політизованому світі.

Ще одна, може, глибша причина — *ідеологічна* — того, що наявні уявлення не вважають за достатні або адекватні, полягає в чимраз поширенішій надмірній упевненості, що людство через кліматичні та природні кризи стоїть на краю прірви. Якщо людина сама спричинила цю помсту природи суспільству, то цілу історію людства варто переглянути.

Ці фундаментальні зміни сучасності зумовлюють те, що на стару тему потрібно поглянути по-новому, а світова історія має відповісти на нові запитання. Чому приблизно 5000 років тому перші цивілізації виникли в Азії та на Близькому Сході, а не в Європі? Чи поширювалася цивілізація з однієї точки, чи ідеї про поділ праці, духівництво й письмову культуру розвивалися приблизно паралельно в різних частинах світу за пильного керування природи? І що піраміди фараонів, міфи шумерів і залишки купалень індійської цивілізації можуть розповісти сучасній людині про значення природи для розвитку суспільства?

Які риси притаманні останнім не західним державам та імперіям, що домінували у світі в приблизно 1500 році? Яке значення мало те, що Османська імперія ґрунтувалася на ісламі й завдяки священній війні та дипломатичним хитрощам їй вдалося підкорити майже весь Близький Схід, Північну Африку та чималі частини Європи? Якими були передумови того, що династія Мін у Китаї стала найрозвиненішою технологічною державою у світі? Якими були економічні підвалини цих держав, що їх тримало купи і як їх розуміти так, щоб не зазнати впливу політизованого європоцентризму, властивого європейським традиціям інтерпретації? Ці дві потужні держави тепер провокують чималий інтерес, коли очільник Китаю Сі Цзіньпін та президент Туреччини Ердоган знову вдихають життя в це минуле, прагнучи втілити власні амбіції та політику.

Чому саме Англія та Європа раптом наприкінці XVIII — на початку XIX століття вивели світ з аграрної у промислову епоху, докорінно змінивши напрям історії? Лише кілька сотень років тому таке годі було припустити. Чи вдалося це Англії через винятково політичну культуру й державу, що підтримувала підприємців та інновації? Чи, може, успіх спричинили ті гори грошей, що держава заробила, торгуючи рабами? А що, як нам потрібно шукати в іншому місці, щоб пояснити всі найважливіші події після аграрної революції, що сталася майже 10 000 років тому?

Історія світу — це переважно історія про могутні країни та їхнє завоювання слабших, тож які риси притаманні європейському колоніалізму, а особливо британському, проти інших тогочасних імперій в Африці? Яку роль колоніалізм відіграв у глобалізації й долі Африки? Чи була Британська імперія «силою добра», як стверджували британські лідери? Чи вона була радше, як вважають багато критиків, нищівною силою, що поставила хрест на розвитку інших країн та інституціоналізувала расизм білошкірих, прикриваючись поширенням західних цінностей і християнства? Може, ні те й ні те? Чи і те, й те одразу?

Немає іншої країни, крім США, що так сильно посприяла формуванню світу в останнє століття. Як найпотужніша держава в історії, США відіграли вирішальну роль у знищенні європейської колоніальної системи та перетворенні прав людини на політичну *lingua franca* глобалізації. Чи добігає століття США кінця, як багато хто стверджує? У період, коли інтелектуали та політики дискутують про те, що, на їхню думку, збільшує ймовірність занепаду західної цивілізації, звичним стало твердження про скоре падіння американської наддержави, місце якої посяде Китай. На це вказують певні тенденції. Однак чи враховує така перспектива фундаментальні розбіжності між двома згаданими наддержавами?

Упродовж останніх десятиліть світ переймався питаннями клімату та наслідками антропогенних кліматичних змін. Уперше в історії більшість людства намагається знайти дієвий розв'язок того, що вважають за глобальну проблему. Як тлумачити цю зміну? Що стається з політичною системою, коли політики стають відповідальними за погоду? Чи сталося екологічне гріхопадіння в Європі й чи в такому

разі це зумовлено тим, що Бог у європейській, єврейсько-християнській традиції наділив людину незалежністю?

Історія світу та Норвегія

Стрімка глобалізація останніх десятиліть змінила відносини між державами, континентами та людьми. Історики слушно вказують, що «глобалізація» майже стала кліше, а не терміном на позначення періоду, і багато хто перебільшує її масштаби та новизну. Водночас відстані суттєво зменшилися й уперше в історії сила ринків, культурна дифузія, інтернет та політичні рухи впливають на всіх людей на планеті. Пізнання історії не можна зводити лише до вивчення чужого, невідомого, далекого світу. Поступово стає зрозуміло, що це пізнання долі власного континенту чи країни. Так, стає очевидніше, що йдеться про можливість самоідентифікації людини.

Саме впродовж останніх десятиліть питання про світову історію стало національним питанням політично-економічного значення. У цей період Норвегія, принаймні в очах власних громадян, стала чемпіоном світу з економічної допомоги та гуманітарною наддержавою. Завдяки Державному пенсійному фонду в останні десятиліття Норвегія відзначилася як інвестиційна держава й регулярно потрапляє до десятки країн, що роблять найбільші внески в Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Кожен норвежець віддає майже вдвічі більше, ніж громадяни країн, розташованих далі у списку. «Поки багато лідерів сучасності кажуть, що пріоретизують свої держави, моя мантра така: пріоритезація глобального розвитку виводить Норвегію на перше місце»³, — сказала прем'єрка Норвегії Ерна Сульберг у січні 2019 року, підсумувавши головні орієнтири політичного керівництва впродовж останніх десятиліть.

Глобальні політичні амбіції Норвегії актуалізували історію світу — не лише для політиків, а й для виборців. Класичні історичні теми — наприклад, як товсті шари етнічних, релігійних і національних традицій сформували Близький Схід та Азію — стали сучасною норвезькою політикою. Через те що Норвегія роками брала участь у війнах у Сирії, Афганістані й Іраку, кожному норвежцю, незалежно від політичної залученості, не завадить знати про історичний розвиток відносин між афганцями та персами, між арабами, курдами та

турками, а також між сунітами та шиїтами. Наприклад, норвезьким парламентарям не завадило б, мабуть, знати про інституційні підвалини, закладені Османською імперією в Лівії після тривалого керування цією країною, перш ніж відправляти бомбардувальники НАТО туди, щоб захищати демократію та права людини. Коли політичне керівництво вирішило підтримати поділ Судану, найбільшої країни в Африці, знання про вплив єгипетських рабів у ХІХ столітті та британську політику щодо Нілу у ХХ столітті допомогли б реалістичніше оцінити потенціал Південного Судану як життєздатного державного утворення. А в час, коли Китай оголошує про інтереси в Арктиці й укладає угоду про вільну торгівлю з Норвегією, раптово для норвезької політики важливим стає те, як китайське керівництво тлумачить історію династії Мін і застосовує вчення Конфуція.

Водночас внаслідок глобальних міграційних потоків історія світу стала складником внутрішньої політики. Норвегія — частина світу, що тисячі років була ізольована під Північним полюсом, — уперше в історії стала країною, куди люди переїжджають з інших континентів. Якщо раніше Норвегія належала до найбільш етнічно та культурно гомогенних країн, із кількома дрібними меншинами — саамами, квенами та фінами, — то сьогодні тут живуть люди зі ста дев'яноста країн. Незабаром кожен п'ятий житель буде мігрантом або народженим у родині мігрантів, а кожен десятий походить з-за меж Європи⁴. Історія Африки, Азії та Латинської Америки вже точно не історія «інших», хоч у норвезькому публічному дискурсі до неї досі панує таке ставлення. Індська цивілізація, Османська імперія, доктрина Монро, роль західного колоніалізму, війна у В'єтнамі та історія розвитку Африки — усе це стало важливою частиною формування націй та їхнього самосприйняття. А тепер це частина нової мультикультурної історії Норвегії, що розширює та змінює те, до чого норвежці звикли. Якщо Норвегія хоче зостатися дієздатною політичною спільнотою, де громадяни мають спільні орієнтири, то історію всього світу потрібно вивчати ретельніше.

Історичні явища найкраще зрозуміти, якщо дивитися на них різними очима. Це стосується й історії Норвегії. Свідомі та систематичні порівняння з історією тих країн, з яких походять сучасні норвежці, також можуть пролити нове світло на те, чому саме цю протягнуту та вузьку країну попід Північним полюсом раз по раз обирають

найкращою країною для життя у ХХІ столітті. Які нові та захопливі сторінки норвезької історії ми побачимо, коли історики, чиє минуле пов'язане з Південним Суданом та Іраком, спробують зрозуміти історію своєї нової батьківщини? Що буде, коли нові тлумачі поглянуть на історію Норвегії не лише як на частину історії Північної Європи, а як на частину історії всього світу?⁵

Фільтри та перспективи

У загальному розумінні тривалий час існувала лише одна світова історія. Те, що сталося, сталося згідно з Божим планом чи волею. Тому реальної історії не було, адже шляхи космічних сил були в принципі несповідимі. У ХІХ столітті, коли виникла соціологія, такі постаті, як Огюст Конт і Герберт Спенсер, сформулювали еволюційні теорії розвитку суспільства, де місце божественного посіла еволюція. Ці теорії ґрунтувалися на тому, що людина має універсальну природу, а зміни та розвиток — іманентні риси суспільства. Тому всі люди та всі суспільства з плином часу здійснюються такою собі спільною драбиною розвитку, а завданням істориків було пояснити, чому люди перебувають на різних щаблях у визначений момент часу. Пізніше це фундаментальне та вкрай оптимістичне уявлення, яке також сприймали як «сенс» або «мету історії», переформулювали й розвинули такі особистості, як Фрідріх Гегель і Карл Маркс. Історія розвивається згідно з відомими й невідомими суспільними законами; перебіг історії рухався в напрямку ідеального або безкласового суспільства.

Чимало досліджень світової історії ґрунтувалися на більш або менш чітких варіантах цих впливових моделей, тому являли собою наполовину історію, наполовину пророцтво й були колективним наркотиком, заспокійливо стверджуючи: «Усе владнається». «Історія має план». Аж 1989-го, коли мур, що розділяв Європу, упав, почали говорити про історію, яка прибула на кінцеву станцію. Ця догма про «кінець історії» була така потужна, що політичні лідери та головні лідери думок зуміли не побачити те, що очевидно вказувало на протилежне⁶. Люди не помітили того, що, як згодом виявилось, переросте в глобальний політичний рух, якого не приймав увесь західний проєкт: того самого року іранський духовний лідер закликав

стратити британського письменника Салмана Рушді за образу ісламу. Справа Рушді також нагадала секулярному Заходу про те, що священна історія мільйонів осіб — справжня історія. Однак досі панувала ідея, що суспільства, якщо хочуть досягти успіху, мусять копіювати Захід і США⁷.

Сьогодні мало хто в це вірить. Держави мають давати собі раду власноруч, адже історія не покаже суспільству правильний шлях до свободи та справедливості. Саме тому історія сучасного світу має захистити історію від спроб сучасності її завоювати. Ми маємо вивчати історію, не перетворюючи дослідження минулого на продовження політики іншими засобами. Історію не варто вивчати й сподіватися, що вона може навчити універсальної етики та моралі. Цінність вивчення минулого полягає в тому, що воно вже закінчене. Саме це робить минуле захопливим і саме тому минуле становить завершену драму з відкритим кінцем. Історія — це рідкісна арена, по якій ви можете ходити, тримаючи сучасність на відстані та сподіваючись зрозуміти себе. Вона дає змогу поглянути на власний час і суспільство іншими очима. Інтерес до історії — це не лише така собі ностальгія за минулим, а й спосіб зрозуміти сучасність: якщо вважати історію за довершену, незмінне минуле може стати дзеркалом, що покаже переваги та недоліки, збіги та розбіжності минулого й сучасності. Так, історія світу може допомогти знайти спосіб як урегулювати чимраз складніші відносини між минулим і теперішнім.

Хоч історія вже минула, однак хибно вважати, що її можна або варто замкнути, ізолювати на вічний карантин, щоб історію не заразило теперішнє. Будь-яке теперішнє зникне, якщо не згадуватимемо й не опрацьовуватимемо минуле систематично. Будь-яке суспільство та політичне керівництво має за основу історичну пам'ять і розповіді про минуле, інколи в них на заваді стоять межі короткотривалої перспективи, а іноді існування таких потужних наративів про походження суспільства, яких складно позбутися. З другого боку, суспільство та політичне лідерство можуть застрягнути у своїй офіційній ностальгії, якщо вони не тримають дистанції від минулого. Історії також може стати забагато, якщо її сприймати як долю — немов вона безсуб'єктний актор. Минуле багате на приклади могутніх соціальних груп, яким вдалося створити колективну пам'ять і в такий

спосіб маніпулювати забутим та згаданим. Безліч разів державці вели військо на бойовище, годуючи вояків міфами.

Через цю подвійність минулого — його незмінність і те, як його часто змінюють на свою користь — «Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення» аналізує і історію, і те, як її інтерпретують. Я писав її впевнений, що ця праця становить частину ширшого контексту, а запитання, які вона ставить, і відповіді, яких доходить, мають історичне підґрунтя — як і інші тлумачення. Так, уявлення про те, що є така собі вершина Олімпу, де вчені, позбавлені впливу суспільства й часу, споглядають реальність як на долоні й описують її такою, як вона є, — не відповідає дійсності. Ті питання, які я ставлю, висвітлюють певні поворотні моменти, епохи й акторів, яких я вибрав самотужки. Однак мій вибір не суб'єктивніший за всі теми й питання, що перебувають у центрі суспільних дискусій. Водночас те, як розумію історію, ґрунтується на даних — на джерелах, що на них покликаюся, і на загальноновизнаних істинах різних дисциплін і політико-ідеологічних таборів. Ця книжка до того ж містить чіткі питання і понятійно-категорійний апарат, що дає змогу завиграшки перевірити достовірність дослідження. Ці питання палко обговорюють, тож, сподіваюся, що книжка дасть поживу для роздумів, дебатів і глибшого дослідження як історії, так і розуміння відносин між минулим і теперішнім.

Будь-яку спробу написати історію світу потрібно розглядати невіддільно від ставлення автора до головних історико-філософських вчень і традицій інтерпретації. Тому подам три найголовніші позиції, що надихнули мене написати цю книжку.

По-перше: західні цінності та традиції стали природним мірилом історії, а Європа опинилася не лише в центрі, а й перетворилася на взірець для всіх інших. Такому підходу належить покласти край. Європоцентризм призводить до того, що чималі частини історії опиняються на маргінесі, а історію загалом не зрозуміти. Навіть історію самої Європи складно розуміти, якщо її вважати за мірило та центр усього.

По-друге, історія світу мусить відкинути ідею XIX століття про те, що людина підкорила або подолала природу. Це стосується й догми про те, що соціологія має вивчати лише те, що можна пояснити соціальними змінними й соціальними відносинами⁸. Ми можемо

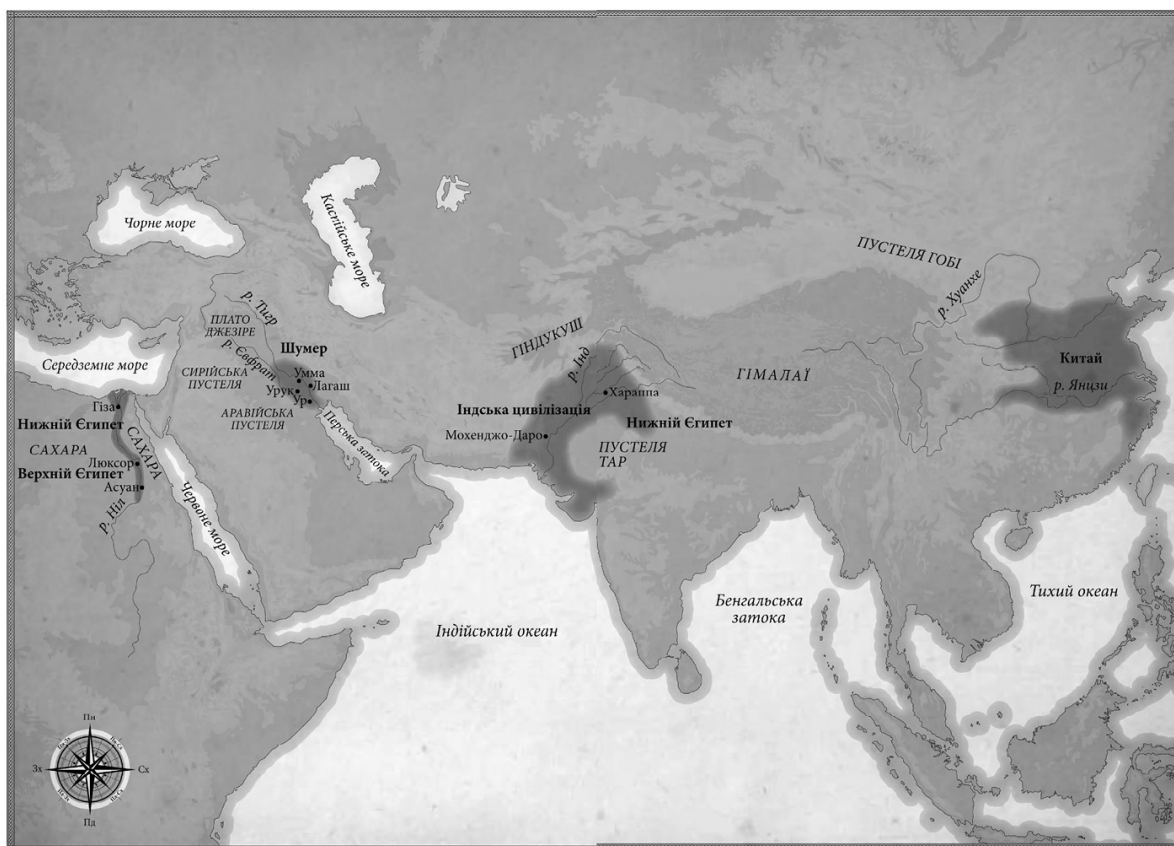
зрозуміти суспільний розвиток, якщо зважимо на природні умови і взаємодію між природою та людиною. Тут особливий інтерес становлять відносини людини з водою — єдиним ресурсом, до якого пристосовувалися і який так чи інакше контролювали всі суспільства в усі часи. Тому такий погляд особливо плідний для історії, яка має справу зі справді тривалими часовими відтинками — від перших цивілізацій до сьогодення.

По-третє, визнавати рівність усіх і вірити, що всі мають (або воліють мати) спільні цінності, — діаметрально протилежні речі. Украй важливо їх не плутати. Потрібно відкинути ідею про те, що всі люди хочуть одного, прагнуть до однакових цілей, а в основі всіх релігій та спільнот закладені однакові цінності. Не лише тому, що це вияв культурної зарозумілості, а й тому, що так не збагнути історичні зміни. Годі зрозуміти історію сучасності, якщо вірити, що індіїсти, ісламісти, американські гедж-фонд капіталісти й селяни на далекій півночі Норвегії мають однакові цінності та світогляд. Аналогічно годі розуміти тяглість історії світу та її зламні миті, якщо бути певним, що британські гідроінженери, євнухи при дворі династії Мін і солдати-раби в османському війську хотіли чогось одного⁹.

«Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення» досліджує розлогі та різнобічні теми, які цікавлять багатьох і які в сучасному глобалізованому світі стали частиною історії кожного. Сподіваюся, що вона посилить уміння читачів дивитися на суспільство й сучасність у ширшому історичному та глобальному контексті, а також стане поживою для роздумів про минуле і теперішнє цього світу. У тривожні часи — як упевнено можна назвати наші з вами — стає зрозуміло, що без спроб зрозуміти та осягнути події минулого сучасність стає не лише хаотичною, а й бентежною і незрозумілою. Недаремно ж кажуть: той, хто не знає *минулого*, приречений не розуміти *теперішнє*.

Частина І. Перші цивілізації

«Просто кажучи, цивілізація — це низка перемог над природою».
Мозес Гарві, 1886.

Народження цивілізації

«Історія починається в Шумері» — таку назву має одна з класичних праць про перші цивілізації¹⁰. Саме в Шумері виникли перші пісні про кохання, укладені перші зводи законів і запроваджені перші податки. Деякі найважливіші інституції людства вперше з'явилися на світ саме тут. Шумери винайшли колесо, писемність, заснували великі міста, встановили державну власність, духівництво й певний ступінь поділу праці, невідомий раннім громадам. Усе це ґрунтувалося на винятково продуктивному землеробстві¹¹.

Приблизно 5000 років тому ця цивілізація розвивалася на теренах сучасного Іраку — на переважно плоскій місцевості з великими та широкими піщаними рівнинами й скупою рослинністю. Нижче, поблизу Перської затоки, куди поступово поверталось море після останнього льодовикового періоду, простягалися заболочені пустелі. Погоду визначав пустельний клімат: опадів було небагато, удень часто стояла нестерпна спека, улітку повітря гаряче, мов у печі, а взимку та вночі міг напасти дошкульний мороз. Опадів майже не було, однак географічно цивілізацію обмежували нищівні паводки, спричинені Євфратом і Тигром — двома великими та бурхливими річками, що витікали тисячами кілометрів північніше, у горах Малої Азії або старої Анатолії (сучасної Туреччини)¹². Зважаючи на те що рівнинна місцевість поблизу моря сформувалася з мулу та піску, що їх річки вимивали впродовж мільйонів років, каміння для будівництва годі було тут знайти. Не росло тут і дерев, з яких можна було спорудити будинок чи човни.

Отже, у приблизно 3500 р. до н. е. у цій негостинній місцевості шумери сформували спільноту, яка створила історію світу. Але чому люди вирішили заснувати першу у світі аграрну цивілізацію саме тут і як їм це вдалося?

Щоб бодай на краплю зрозуміти значущість Шумеру, мусимо порівняти цю цивілізацію з іншими давніми цивілізаціями, які виростили майже одночасно. Тому описуватиму й аналізуватиму цивілізацію Шумеру побіч Індської цивілізації, що постала східніше, на території сучасних Пакистану, Індії та Афганістану, і цивілізації Стародавнього Єгипту, що правила західніше, на берегах Нілу. Чому ці ранні, напроцуд інноваційні суспільства постали саме в цих місцях? Як

їм вдавалося користуватися природою, на яку доводилося зважати? І як знання про ці давні цивілізації може пролити світло на видатні події та явища сучасності?

На жодне з цих питань не можна відповісти, якщо не розібратися спершу, що мають на увазі як «цивілізацію». У цього широкого, але суперечливого поняття є десятки різних дефініцій, використовуваних як риторична зброя в ідеологічних та політичних цілях¹³. Зазвичай брак чіткого понятійно-категорійного апарату призводить до нечіткого аналізу, полегшує хибне тлумачення минулого й ускладнює — а іноді навіть і внеможливує — змістовне спілкування та обговорення результатів досліджень і ключових соціальних проблем. Так, наприклад, найбільший тлумачний словник Норвегії, *Bokmålsordboka*, нещодавно пропонував недоречне із глобальноісторичного погляду визначення: «Цивілізація — це культура, найчастіше застосовуване щодо культури білої раси на противагу культури тубільців, особливо зважаючи на технічний та матеріальний розвиток». Далі подано приклад застосування: «Місіонери принесли в Африку цивілізацію». Це визначення архаїчне та європоцентристське¹⁴, але важливіше те, що таке розуміння цивілізації унеможливує розмови про ранні, доєвропейські цивілізації в Азії та Африці. Вони просто-таки не можуть існувати.

Термін «цивілізація», що його використовую, намагається вловити та підкреслити фундаментальні особливості суспільного явища, визначеного часом і місцем, яке має змінити напрям світової історії. Револьюційність перших цивілізацій полягає в тому, як ми незабаром побачимо, що вони являли собою суспільства, які склалися з селян, ремісників, «гідроінженерів», купців і міщан. Уперше в історії обробляти землю, добувати їжу, полюючи чи рибалачи, мали не всі. Подекуди виникло духовництво, давши визначеним групам у суспільстві привілейовану позицію щодо богів. Саме ці спільноти змогли розвинути писемність, тому незабаром з'явилися групи писемних осіб, що посприяли створенню чіткої межі між тими, хто править, і тими, ким правлять. Найперші мови були вкрай складні. Так, у Єгипті розрізняли понад 400 символів, а в Шумері — 600¹⁵. Більшість цих символів, до того ж, використовували в різний спосіб. На вивчення всіх символів і правил у людини йшов рік, тож доводилося регулярно практикуватись. Тому писемна майстерність

у цей період була не лише непростим завданням, а й монополією для обраних.

Використовую термін «цивілізація» не нормативно й не прив'язую його до особливостей певної культури чи релігії. Моє уявлення відрізняється від впливового мислення, що його, наприклад, репрезентує французький філософ Вольтер, який волів дізнатися, «які сходини людство пройшло на шляху з варварства до цивілізації». Відповідно до тогочасної традиції, він використовував сходи як метафору історичного розвитку. Однак насправді всі ці давні цивілізації були варварські, іноді навіть більш варварські, ніж вільні мисливці-збирачі, що жили в той самий історичний період і іноді їх пережили. Ці цивілізації відзначалися, по-перше, рівнем розвитку та поділом праці, а по-друге — могли змінювати природу, суспільство й у такий спосіб себе. Використання саме такого поняття уможливорює аналіз того, чи може суспільство стати складнішим, не перетворюючись на цивілізоване.

Так, до того ж, стає зрозумілим, що ці цивілізації виникли за кілька тисяч років після неолітичної революції, тобто задовго після виникнення осілого землеробства на територіях, де сьогодні розташовані північні частини Іраку й Сирії та південні частини Туреччини й Лівану — у регіоні, що його часто називають Родючий півмісяць. Таким землеробством тут почали займатися приблизно 10 000 років до н. е. Уже тоді люди заходилися вирощувати рослини й одомашнювати тварин, а згодом навчилися виготовляти глиняні глечики. Глеки виконували чимало функцій, у них можна було, наприклад, зберігати й носити воду, що було передумовою осілого стибу життя більших масштабів і різноманітнішого харчування, адже тепер щось можна було зварити.

Початок урбанізації й поява цивілізацій із поділом праці в кількох місцях на планеті приблизно 5000 років тому зумовлені вкрай продуктивним землеробством у цих районах. Перші цивілізації мали одну важливу спільну рису, на якій варто наголосити, щоб зрозуміти створювані громади, — ці громади ґрунтувалися на рільництві та штучному зрошуванні. Крім цього, вони мали й іншу спільну рису — географічну. Усі перші цивілізації виникли в незвично сухих, спекотних, а отже, часто непривітних районах, але вздовж великих річок з особливими фізичними якостями, як-от Євфрат і Тигр, Ніл та

Інд. Ми поглянемо ближче на відносини, які склалися між цими першими суспільствами й головним ресурсом, навколо якого вони були організовані і який привів до того, що нашим дальнім пращурам вдалося змінити не лише природу навколо себе, а й себе та свій матеріальний і духовний світ.

Шумер — межиріччя

Шумер як колиска цивілізації залишався невідомим, доки його таємниці не викопали з піску. У другій половині XIX століття французькі та британські археологи вирушили до тогочасної Османської імперії — а сьогодні Іраку — на пошування за рештками з асирійського періоду (прибл. 2000—1000 рр. до н.е). На рештки значно старішої цивілізації вони натрапили випадково. Доти мулу, що його Тигр і Євфрат принесли з турецьких гір, вдавалося приховувати слід часу. Коли Шумер відкопали та датували, відома людству історія радикально розширилася.

Є чимало теорій щодо походження шумерів. Одні вважають, що вони прийшли на ці землі із Західної або Центральної Азії, інші твердять, що вони втікали від кліматичних змін із Північної Африки. Згодом стало заведено вважати, що це були осілі селяни з Родючого півмісяця. Однак кліматичний чинник був визначальний; зміни клімату «проганяли» людей зі звичних місць життя. Через чимраз сухішу погоду осілим землеробам довелося переїхати зі своїми звичками та вміннями в регіон між річками Тигр і Євфрат. Із річками, що не пересихають цілий рік, можна було щонайменше не перейматися водою.

Шумери звали себе «чорноголовими», а «Шумер» як країна означає «край чорноголових». Населення Шумеру не було гомогенне, тож тут не йдеться про історію нації чи народу, а радше про історію регіону. Дотепний вислів про те, що історія починається в Шумері, лише підкреслює, яке епохальне те суспільство було в розвитку людства, але й водночас це перебільшення¹⁶. Історія насправді ніде не починається. Самі шумери мали минуле, і вони змішалися з людьми, що вже жили в тому регіоні, який вони зроблять історичним.

У сучасній, міській перспективі, де стабільний, помірний клімат вважають за передумову поступу та створення суспільства, те, що

перші міські цивілізації виникли в одному з найнепривітніших регіонів із кліматичного погляду, здається парадоксом. Те, як давні греки назвали цей регіон, свідчить, що вони розуміли: тут місцевість — а отже, і розвиток суспільства — визначають не пустелі, а річки. Річ у тім, що за кілька тисяч років греки назвуть цей культурний регіон Месопотамією — «Межиріччя». Ця назва лише підкреслює, як дві великі річки позначалися на суспільному житті та долі людей.

Бог-творець, що еякулює

Міфічно-релігійна легенда шумерів про створення світу додатково наголошує на фундаментальному значенні цих річок. Шумери вірили в бога-творця, Енкі (згодом Ea), який створив дві річки-сестри Тигр і Євфрат. Однак те, як він зробив світ придатним для життя людей, відрізняє його від богів у моністичних пустельних релігіях, які виникли в приблизно тому самому регіоні за кілька тисяч років. Якщо Бог сказав «Нехай буде світло!», то Енкі випорскнув сім'я:

«Батько Енкі, підвівши очі над Євфратом, устав, сповнений хіттю, неначе скажений бик, підняв пеніс, еякулював — і линула в Тигр вода. Він був немов дика корова, що гукає телят серед високої трави, у якій аж роїться скорпіонів. Тигр був поруч, як плідний бик. Піднявши пеніс, він приніс весільний подарунок. Тигр зрадив у серці, як великий, дикий бик, коли він народився [...] Подарунком була вода, потоки води...» (з «Енкі та світоустрій») ¹⁷.

Тож уявлення шумерів про природу та релігію уможливлювали віру в те, що шумерський світ створив бог, наповнивши річки в такий спосіб.

Ці дві великі річки утворювали гідрологічну систему з такими умовами, які посприяли тому, що штучне зрошування у великому масштабі розвилось саме тут. Те, що Тигр і Євфрат течуть на майже однаковій висоті, а відтак зливаються в одну річку, яку називаємо Шатт-ель-Араб, створило унікальні умови для штучного зрошування та водного транспорту. Тут люди могли імітувати природні процеси, що відбувалися восени під час та після паводків. Під час паводків вода з Євфрату наближалася до Тигру, заливаючи рівнини між ними. Шумери спробували повторити це, але в мініатюрі й за контрольованих умов. Вони вирили канали, щоб відводити воду

з Євфрату до Тигру на рівнини не лише восени. Так вони провели воду до розкотистих родючих земель між двома річками.

Ми впевнено можемо назвати шумерів «піонерами штучного зрошування». Їм вдалося створити таку мережу більших каналів і менших канав, що контролювали обіг води. Так вода ніколи не потрапляла в канали, де її вже було достатньо, а текла далі. Шумери були досить розвинуті, щоб координувати соціальну діяльність, потрібну для зрошування в сухих і вразливих для паводків районах. Водночас їм вдалося прибирати мул, що постійно загрожував каналам і канавам¹⁸. Канали об'єднували кілька міст такою собі «водною мережею», тож могли також спричиняти конфлікти. Вважають, що перша війна в історії світу — коли правитель міста Лагаш Еанатум переміг місто-державу Умма в приблизно 2350 р. до н. е. — була конфліктом за контроль над цими водними шляхами та каналами¹⁹. Про це складно твердити із залізною певністю, найімовірніше, що в конфлікті були й інші причини, як-от контроль над родючими землями. У будь-якому разі до нашого часу дійшли зображення цієї війни, що відбувалася 4500 років тому: на так званій «Стелі шулік», яку зберігають у паризькому Луврі, можна побачити велику зграю шулік у повітрі. У їхніх дзьобах — відрубані голови та руки переможених солдатів Умми. Знизу ми бачимо шумерських солдатів із Лагаша, що маршують по трупах полеглих ворогів. Солдати вишикувані в такий стрій, завдяки якому схожі на щось цільне. Ті, хто попереду, захищаються великими прямокутними щитами, а військо очолює сам король Еанатум. Після перемоги король поставив такий собі розмежовувальний валун із викарбуваними на ньому умовами миру. Тож ми завдячуємо шумерам не лише за першу війну, а й за першу відому людству мирну угоду.

Для шумерів Енкі був не лише бог-творець; це був також бог родючості, вічний володар річок і, доволі символічно, — що свідчило про значення води — бог знання та мудрості. Тому Енкі також пов'язували з керуванням водою та водними каналами, і він міг набувати подоби такої собі величезної сучасної цистерни: «Коли він набрав води ще раз, то залив канами водою, залив загати водою й залив водою перелоги. Садівник, радіючи, піднявся (?) з піску та пилу й обійняв його»²⁰. Так тисячолітні легенди підкреслюють, що те, як Енкі контролював річки, було питанням життя та смерті в суспільстві.

Мабуть, його можна вважати за попередника пізнішого моністичного Бога в пустельних релігіях, який здійснював владу, зокрема, відкриваючи та закриваючи резервуари води на небі за своєю волею, коли Він нагороджував чи карав людей.

Якщо у світі міфів і релігії богом був Енкі, то в практичному житті громади богами були будівельники каналів. Вони мали з'ясувати, як найефективніше прокласти канал куди треба і як найліпше захистити громаду від небезпеки потопу. Тому імена будівельників викарбовували на стінах каналів, а шумерська мова, як стверджують, мала 13 слів на позначення їхнього найважливішого ресурсу. Імовірно, будівельники каналів очолювали, власне, виконання роботи. Шумери копіювали природу, будуючи загати, — вони створювали природні насипи з намулу. Шумери будували загати з очерету, зібраного в болотяній місцевості, просочували його бітумом чи асфальтом, знаходячи їх неподалік, і відтак змазували сирою нафтою, якої в регіоні також було чимало. Зверху вони ставили такі собі цеглини з багна, сушачи його на сонці, як і сиру нафту.

Унаслідок поєднання цих способів пристосування та контролю за річками в 3600 р. до н. е. виникло вкрай ефективне рільництво, що заклало економічні та соціальні підвалини для розвитку справді перших епохальних міст, як-от Ур, Еріду²¹ й Урук. За припущеннями вчених, у цих містах 5000 років тому мешкало понад 50 000 осіб.

Глина як ресурс і записник

Незабаром шумери виявили одну перевагу рівнин, де вони жили: тут було чимало іншого ресурсу, що набуде історичного значення, — глини, універсального матеріалу в майбутньому. З неї будували храми, й вона була основою першої писемності. Форму глини завиграшки змінювали, а відтак клали на сонце, доки шматки не затвердіють. Із глини могли виготовляти цеглу, з якої споруджували будинки, ступеневі піраміди, платформи, храми, загати та стіни каналів. Шумерські міста оточували стіни з такої цегли. Навколо Урука, наприклад, стояв десятикілометровий мур із вежею. Маленькі хатинки бідняків і більші будівлі, де жили очільники міст та духовництво, теж зводили з такої глиняної цегли. Глина була першим будівельним матеріалом цивілізації.

Завдяки глині в історії людства стався ще один важливий крок — розвиток першої у світі писемної мови, клинопису. Річ у тім, що з глини виробляли перші, хоч і примітивні записники, дешеві й міцні. Шумери використовували гострі предмети, «ручки» з очерету, і викарбовували символи на глиняних табличках, які відтак сохли на сонці²². Оскільки люди вперше мали справу зі зберіганням і розподілом їжі, виникла потреба зберігати та обробляти таку інформацію. Така реєстраційна система була важлива і для торговельної діяльності міст-держав, і для «священної бюрократії», і для організації міста. Саме тому перша відома людству писемна людина походить із Шумеру. На жаль, можна сказати — якщо вірити, що новаторами в історії є люди, які пропонують нові ідеї, — що ця людина була ані істориком, ані філософом, а обліковцем. Хронологія зрозуміла: не писемність створила цивілізацію, а цивілізація — писемність, що своєю чергою розвивала цивілізацію далі.

Винайдення писемності в четвертому тисячолітті до н. е. посилило поділ праці в суспільстві. Так, певні члени суспільства мали навчитися писати й читати. Одна з небагатьох історій із Шумеру, яку може прочитати сучасна людина, — розповідь про школяра й підтримку, що він її отримував від батьків, коли вчився, щоб стати частиною «писемного класу»:

«Після того як школа закінчилася, я пішов додому,
зайшов у дім, (де) сидів мій батько.
Тоді я поговорив із батьком.
Я зачитав йому свою табличку, (і) мій батько був задоволений;
мій батько показував, що любить мене:
“Я спраглий, дай пити.
Я голодний, дай хліба.
Помий мої ноги, застели ліжко, хочу спати;
Розбуди мене рано зранку,
Мені не можна запізнюватися, (інакше) мій вчитель мене
відлупцює”.
Коли я прокинувся зранку,
я зустрів свою матір і
сказав їй: “Дай мені мій обід, я піду в школу”»²³.

Згодом шумери так розвинули свою писемність, що могли фіксувати життєві мудрощі й оповідання, а за кілька тисяч років кілька європейських експертів із клинопису навчилися читати їхні тексти. У 1850-х археологи знайшли вдосталь клинописних глиняних табличок, щоб мовознавці змогли розтлумачити шумерську писемність. У 1857 році Королівське азійське товариство в Лондоні — що на той час був центром чимраз глобальнішої імперії — стало місцем виникнення оригінального підходу. Тоді чотирьом провідним фахівцям із клинопису запропонували перекласти 800 рядків, що їх європейські археологи привезли з Межиріччя. Фахівців розсадили в різні кімнати й дали кожному копію того самого тексту. Коли комітет аналізував зміст у чотирьох запечатаних конвертах, виявилось, що всі фахівці переклали клинопис майже однаково. Тож так зламали код до мислення шумерів. Тепер можна було прочитати перший у світі юридичний текст, який гарантував покарання за будь-які переступи — від сексу із чужими рабами до вбивства: «Той, хто вб'є іншого, мусить умерти сам», — постановив судебник Ур-Намму в приблизно 2100 р. до н. е²⁴.

Система письма і глина також уможливили розвиток системи цифр, яка стане основою того, як сучасна людина розуміє час та простір. Коли дивимося на годинник і знаємо, що в одній годині — 60 хвилин, а в одній хвилині — 60 секунд, усе це спадок від доісторичного Іраку. Саме там уперше поділили час на години по 60 хвилин, хвилини по 60 секунд, тижні по сім днів, а коло — на 360 градусів²⁵.

Навіщо цим людям знадобилася така точна система вимірювання часу, коли іншим, здавалося б, цілком достатньо було рахувати лише роки? Мисливцям, збирачам і людям, які жили в селах і займалися традиційним землеробством, упродовж тисячі років вистачало поділу на більші одиниці — як-от від весни до весни або від літа до літа, або від ранку до ночі. Але підведення потрібної кількості води на більші та менші поля з менших і більших каналів, які можна було завиграшки закривати й відкривати, стимулювало розвиток дрібнішого поділу часу. Потреба в зрошуванні та розподілі водних ресурсів у періоди року, коли річки мілководні, а отже, в каналах було мало води, передбачала систему, що допомагала б краще зрозуміти, які фермери скільки води отримали. Ефективно це порахувати давали змогу одиниці часу. І достоту, як у пустелі в Омані донедавна воду підземними каналами

(що їх на всьому Близькому Сході називають *канатами* або *кяризами*) розподіляли, орієнтуючись на тінь від Місяця²⁶, так і шумери знайшли розв'язок, яким ми послуговуємося досі.

Безвірна природа і боги-тирани

У Шумері також розвинулося перше відоме в історії духівництво. Такі групи посередників між людьми та богами виникали з різних причин, і ніхто не знає достеменно чому. Це можна заледве пояснити, якщо не зважати на непевність життя, а також на незрозумілі й жорстокі події, що сформували суспільство в Шумері: вони жили вздовж небезпечних річок, від яких водночас були залежні. У той час люди не могли пояснити природу річок за допомогою гідрології та метеорології, тож їхню парадоксальність пояснювали боги через посередників — священників. Духівництво, вірогідно, виникло через те, що певна група людей твердила, ніби має безпосередній зв'язок із богами, а щоб боги їх почули, їм потрібні гарні будинки та храми, не кажучи вже про їжу, якою звичайні люди мали їх забезпечувати.

Шумер був міським суспільством землеробів, яке вкрай залежало — у багатьох сенсах — від обігу в річках, що заклали підвалини цивілізації. Ці непевні відносини між водою і суспільством чітко позначилися на релігійних оповідях, богах, ролі духівництва та сповненому страху світогляді. Може, фаталізм шумерів — це наслідок багаторічного пристосування та користування двома річками, над якими вони не мали влади. Шумерське прислів'я, що вдало описує цю непевність, таке: «Той, хто живе біля води, дивиться на гори. Він не дивиться на довкілля». Тобто вода, основа суспільства, яка водночас постійно їм загрожувала, прийшла з півночі, кинувши тінь на все інше.

Коли людина опиняється перед такими силами, то незле жити у злагоді з богами, які керували всією природою, зокрема з богами, що мали владу над річками. Оповіді про те, як боги й Енкі контролювали річки, — це яскравий приклад того, що люди сприймали себе за рабів цих непередбачуваних богів: позаяк боги визначали воду, то вони визначали врожай. А позаяк треба було жертвувати богам їжу, щоб ті захищали, люди опинялися в пастці, з якої годі вибратися. Обурені, непередбачувані та швидкі на гнів боги, певне, тримали шумерів у лещатах страху, пожертв і молитов²⁷. Боги створили людей, щоб ті

працювали на них і робили їм пожертви. Не потрібно мати багату уяву, щоб зрозуміти, що жителі цього регіону робили жертви богам і будували храми на їхню честь, адже не знали, чому на них раптово йшла стіна води заввишки в чотири поверхи²⁸. Також можна зрозуміти, чому шумери будували палаци для духівництва, представників богів, підпорядковувалися їм і вірили, що офіра задобрить усіх гнобителів.

Міфологія і статки храму відбивали ці особливі відносини між водою та суспільством і, напевне, посилили місцеві еліти та їхню позицію в суспільстві. Кожне місто мало своїх богів і своє духівництво, яке відповідало за те, що ці боги діставали потрібні жертви від жителів. Якщо не задобрювати богів, вони вирушали до іншого міста, залишаючи перше без захисту. Місцеві боги були тиранами, тож їх просто потрібно було задовольнити або підкупити, неначе корумпованого чиновника. Одне із завдань духівництва полягало саме в контролі за «складами жертвенної їжі». У такий спосіб вони визначали основи життя й передумови суспільства.

На ранніх етапах історії міст духівництво відігравало таку важливу роль, що деякі дослідники називали цю форму правління тоталітарною теократією. Інші заперечували такі описи Шумеру, вказуючи, що духівництво не володіло всім майном і не мало повного контролю над економікою²⁹. Однак важливо розрізняти контроль над майном і грошима, і деспотичну владу над людьми. У руках духівництва в Шумері опинилася своєрідна, але чудова матеріальна зброя: вони могли вічно карати, даючи волю воді або не маючи можливості захиститися від неї. Згодом світські лідери — або царі — дістали більше влади в суспільстві. Але й царювання виникло через уявлення про божественність. Царі мали владу від богів і були їхніми представниками. Відмінності в суспільстві чітко виявлялися в смерті: кладовища в місті Ур свідчать про те, що коли бідні люди мали доволі скромні могили, то королівські поховання іноді прикрашали золотом і сріблом. У одному відомому випадку сімдесяти чотирьох осіб отруїли, щоб ті пішли з царицею Пуабі в наступний світ³⁰.

Занепад та екологічна катастрофа

Шумер — це цивілізація, що, попри вразливість і безвладдя над річками, була першим суспільством в історії, якому вдалося обернути

сили природи на свою користь: із плином часу Шумер, як ми побачили, розробив систему штучного зрошування, завдяки якій виростили вкрай багаті врожаї, що могли прогодувати кілька міст-держав, де постійно зростала кількість населення. Поступово це призвело до урбаністичної революції, яка уможливила те, що більшість населення світу живе в містах. Тож роль землеробства як рушія урбанізації — це історична тенденція, яка веде лік від Шумеру³¹.

Водночас може здатися, що Шумер зник з історії, адже його перемогла природа. Бувши передумовою суспільства, природа стає її кінцем. Учені переважно погоджуються, що Шумерська цивілізація, проіснувавши приблизно 2000 років — від приблизно 4000 до 2000 р. до н. е., — занепала або зникла³², а заступили її інші державні утворення в Месопотамії. Семітські народи, завойовуючи, перейняли частину шумерської культури, достоту, як монгольські завойовники Китаю стали «китаїзованими», а вандалі й готи — римлянами. Коли тут говорю про «занепад цивілізації», це не означає, що вони зникли з історії, не лишивши після себе жодних слідів, або що жодні їхні традиції не потрапили в інші суспільства — пізніші або навіть сучасні. Шумерська мова, наприклад, жила далі, і звід законів Ур-Намму із XXI ст. до н. е. вплинув на звід законів Хаммурапі з XVIII ст. до н. е. До того ж система знань шумерів стала так званою *cultura franca* на дуже тривалий час, навіть після того, як самих шумерів уже довго не існувало³³.

Учені виокремлюють три різні теорії занепаду Шумеру, але через брак об'єктивної інформації кожна з них буде певною мірою спекулятивна. Перша теорія твердить, що завойовники вибили шумерів із регіону Тигру та Євфрату. За другою теорією, духівництво поступово втратило владу й контроль над населенням, а суперечності між людьми й містами зростали — через це все Шумеру ставало складніше чинити опір політичним та екологічним змінам. Третя теорія, та, яку згодом почала підтримувати більшість, наголошує на відносинах між суспільством і природою, що заклала підвалини цивілізації. Є два типи екологічних теорій: перший твердить, що Шумерська цивілізація занепала через зменшення продуктивності землеробства. Тигр і Євфрат приносили з турецьких гір талу воду, тож у ній накопичувалася висока концентрація розчинених солей. Крім цього, вода ставала солонішою через вітри з Перської затоки. Солоні

вода, вочевидь, впливала на збіжжя. Отже, що більше шумери зрошували, щоб розв'язати проблему меншої продуктивності, то гострішою ця проблема ставала. Через зрошування в ґрунті опинялося чимраз більше солі. З плином часу це неминуче знищувало ґрунт. Тож шумери самі винні в занепаді свого суспільства: їхній революційний винахід — зрошувальне землеробство — зумовив повільний занепад і смерть цивілізації³⁴. Тріумф цивілізації обернувся на її вбивцю.

В останні роки виникли теорії, які стверджують, що смертельний удар Шумеру завдала посуха, яка тривала приблизно 200 років, орієнтовно 4200 років тому³⁵. Ця теорія суперечлива, адже наявних даних замало, щоб дійти такого висновку. Інші вважають, що цивілізацію просто — і буквально кажучи — стерли з лиця землі. Ця теорія знаходить підтримку в «Епосі про Гільгамеша». Його написали в Шумері майже 4000 років тому, цей твір розповідає про те, як боги помстилися людству, потопивши його. Чимало людей вважає, що згадана легенда, у якої згодом з'явилися паралелі в Біблії та Корані — легенди про Ноя та Великий потоп, — це міфічно-релігійний опис того гігантського потопу, що залив водою великі частини світу, включно із Шумером³⁶. Шумери, які впродовж кількох тисячоліть приносили жертви богам, щоб ті захистили їх від потопу, зрештою зазнали кари від незадоволених богів, які дали волю некерованим силам Тигру та Євфрату. Тож сучасні розповіді про кінець світу, де йдеться про підняття рівня моря, річки, що виходять із берегів, цілком відповідають традиції одного з найдавніших літературних творів людства. Тож Шумер — це 5000-річна цивілізація, що знову стала вкрай актуальною нині на тлі прогнозів щодо майбутніх екологічних катастроф.

Цивілізація, яка розвивалася майже одночасно з шумерами західніше, — це цивілізація Стародавнього Єгипту на берегах Нілу. Якщо Шумер підтримує думку, що всі цивілізації рано чи пізно занепадають і зникають, то єгипетська цивілізація становить радше приклад цивілізації, чия історія ніколи не закінчувалася.

Цивілізація Стародавнього Єгипту на берегах Нілу

Жодна країна так не захоплювала імперіалістів, лідерів держав і істориків, як Стародавній Єгипет. Саме сюди поїхав батько історії,

грек Геродот, майже 2500 років тому. Він волів, зокрема, знайти виток Нілу, щоб у такий спосіб пояснити те, що пояснити годі: як ця повноводна річка може перетинати простори сухої Сахари, коли над нею в блакитному небі постійно нависало пекуче сонце? Геродот також писав, що Єгипет різьбуче відрізнявся від відомих йому грецьких міст-держав.

«Єгиптяни, крім клімату їхньої країни, що відрізняється від клімату інших країн, крім їхньої ріки, що її природа відмінна від природи всіх інших річок, майже в усьому встановили звичаї, протилежні до звичаїв інших людей. Адже в їхній країні жінки ходять на базар і займаються дрібною торгівлею, а чоловіки залишаються вдома і тчуть [...] Вагу в них чоловіки носять на голові, а жінки — на плечах. Жінки випускають сечу стоячи, а чоловіки сидячи [...] Для хлопців не є обов'язковим годувати їхніх батьків, якщо самі вони не хочуть цього робити, але для дочок це неодмінно ставиться за обов'язок, хоча б вони не хотіли цього робити [...] В інших країнах жерці богів відпускають волосся, але в Єгипті вони голять голову [...] Літери вони пишуть і рахують камінцями, елліни — пересуваючи руку зліва направо, а єгиптяни навпаки — справа наліво³⁷.

Також саме в Єгипті вперше виник туризм — майже 2000 років тому, коли римляни почали плавати вверх по Нілу, щоб поглянути на величезні споруди, які вже тоді налічували 3000 років. Найпоказовіше, що їх захоплювали ті самі місця, що й сучасних туристів, — піраміди, Колоси Мемнона, Сфінкс і Карнакський храм. А низка гостей — від Юлія Цезаря в I ст. до н. е., Наполеона у XVIII ст., Флоренс Найтінгейл і Генріка Ібсена в XIX ст. та до Барака Обами в XXI столітті — лише підкреслює вічну актуальність цих місць. Розглядаючи ці величезні та незмінні монументи, коли над головою заходить сонце й небо над пустелею стає багряним — як і впродовж п'яти тисяч років, відколи ці споруди звели, — майже неможливо сприймати сучасність інакше, аніж як малесеньку, минущу крапочку на довгому відрізку історії, про яку, може, скоро забудуть.

Історію Стародавнього Єгипту зазвичай сприймали як музей архітектури просто неба. Цей погляд змінився лише після того, як Наполеон завоював Єгипет 1799 року³⁸. Наполеон сам підкреслював значення незвичного минулого країни, звертаючись до солдатів перед битвою, яку французи, маючи чуття історії, нарекли «Битвою за

піраміди»: «Солдати, не забувайте, що з цих монументів на вас дивляться сорок століть!»³⁹ Наполеон як дитина епохи Просвітництва волів, щоб унаслідок військової кампанії людство дізналося більше про свою ранню історію. Тому до Єгипту він привіз групу зі ста шістдесяти семи вчених і технічних експертів, *Commission des Sciences et des Arts*, що розкопувала старі та забуті скульптури, які подекуди стояли по шию в піску. Французькі солдати також випадково наткнулися на Розетський камінь, назвавши його на честь села в дельті Нілу, неподалік якого його знайшли⁴⁰.

Французи розуміли, що цей камінь може бути ключем, який відімкне двері до таємниць Стародавнього Єгипту. Річ у тім, що на камені трьома мовами висічений указ Птолемея V, який правив Єгиптом між 204 і 181 рр. до н. е. Порівнюючи єгипетські ієрогліфи з іншими двома вже відомими мовами, учені могли їх розтлумачити. Перш ніж вирушити назад у Францію, Наполеон переконався, щоб Розетський камінь перебував під вартою французів.

Однак не так сталося, як гадалося. Його єгипетський трофей згодом довелося передати британцям — найголовнішому супернику Наполеона в Європі. Річ у тім, що незабаром адмірал Нельсон і британський флот зіткнувся із французьким флотом. Цей герць британці мелодраматично нарекли «Битвою за Ніл», хоч насправді то був морський двобій у затоці Абу-Кір, що в Середземному морі неподалік дельти Нілу. У цьому бою перемогли британці, тож серед інших трофеїв вимагали від французів Розетський камінь. Один французький офіцер намагався захопити камінь за будинками, але марно. Британці повезли камінь у Лондон. Там, в експозиції Британського музею, Розетський камінь і стоїть з 1801 року, залишаючись і досі, напевне, найвідомішим експонатом.

А втім, незабаром французи «помстилися». У 1822 році одному молодому французу, Жану-Франсуа Шампольйону, уперше вдалося розшифрувати єгипетські ієрогліфи. Однак масштабно перекладати давньоєгипетські тексти почали лише в 1850-х, коли вчені навчилися досить добре тлумачити ієрогліфи. Однак цього всього не було б, якби тогочасне просвітницьке та імперіалістське суспільство не вважало знання про Стародавній Єгипет за таке важливе, що британські та французькі офіцери клали голови за камінь із давньоєгипетськими символами.

Людство добре знало про Стародавній Єгипет упродовж кількох тисячоліть, водночас не відаючи про Шумер та Індську цивілізацію. Однак лише у другій половині XIX століття ранню й багату на події історію Єгипту вперше відтворили й розтлумачили через призму того, що писали самі єгиптяни. Відтоді знання про Стародавній Єгипет побільшало й у масштабах, і в глибині⁴¹. Учені зуміли описати ставлення єгиптян до своєї життєво важливої водойми, а також те, які головні економічні, адміністративні та релігійні збіги й розбіжності були між Шумером і Стародавнім Єгиптом.

Кліматичні біженці із Сахари, яких прихистила Річка

Сім-вісім тисяч років тому в Сахарі текли річки, буяла зелень, а навколо бігали леви й паслися жирафи. У перші тисячоліття після останнього льодовикового періоду це була родюча місцина, що заклала підвалини землеробства й суспільства мисливців-збирачів. Та згодом, приблизно в 6000—5000 рр. до н. е., клімат став сухішим, і деякі люди, які жили тут, пішли на схід. Спершу вони знайшли Фаюмську оазу, а через кількадесят кілометрів східніше натрапили на річку, що невпинним потоком життя текла по безмежних піщаних рівнинах. Ці люди оселилися на берегах тої самотньої річки, що, здавалося б, дивовижно тягнулася на сотні кілометрів по одній із найсухіших та найспекотніших пустель світу, зовсім без приток.

Ці «кліматичні біженці» заклали підвалини Єгипетської цивілізації. До Нілу приходили народи й зі сходу — з долини Йордану та Родючого півмісяця. У південному Єгипті минали роки без дощу, а неподалік дельти Нілу на півночі річна кількість опадів сягала приблизно 20 міліметрів⁴². На безхмарному небосхилі майже завжди сяло сонце. Дев'яносто сім відсотків країни займала пустеля. Однак Єгипет став найродючішою аграрною країною у світі: приблизно за 3000 років після того, як об'єднався в одну державу, він став житницею Римської імперії, за 4000 років — плодючим садом Османської імперії, а за майже 5000 років — англійською фермою бавовни. Те, що, на перший погляд, здавалося неможливим, уможливив Ніл. Давні єгиптяни називали свій край *Кемет* — «чорна земля», адже там стелився родючий ґрунт, зрошуваний та угноюваний Нілом, на відміну від «червоної землі», пустелі *Дешрет*, що зусібіч оточувала вологу

місцевість. Цей край мав і іншу назву, яка натякала на те, що всі жили побіч Нілу і річка була унікальною й абсолютною точкою тяжіння суспільства — *Ідабві*, або «Два береги».

Саме річка, вода у якій стояла цілий рік, уможливила життя тут, і саме її розливи уможливили штучне зрошування. Улітку Ніл був доволі маленькою та сумірною річкою. Більшість води цієї пори приходила з Білим Нілом, середньою течією, що витікала з тропічних лісів і великих озер у Центральній Африці, але половина води в цій течії випаровувалася, коли води протікали по величезних заболочених землях у Південному Судані. Однак до півночі та Єгипту дотікало достатньо води, щоб її використовувати й ходити човнами навіть улітку. Щоправда, восени й улітку країну та поля безщадно палило сонце і обдував вітер із Сахари. Відтак восени з високих гір в Ефіопії сходив Блакитний Ніл, приносячи прісну воду й поживний намул. Упродовж лише трьох місяців 90 % річного обігу води в Нілі виливалися на поля в Єгипті, і за кілька тижнів річка могла стати в 400 разів більшою завширшки проти літньої ширини. Річка зрошувала й угноювала величезні райони в Єгипті — і все це завдяки воді з Сомалійського півострова. Саме так сезонний режим Нілу утворив ритм життя суспільства й був ним — безперервно — упродовж п'яти тисяч років⁴³.

Грецький історик Геродот після подорожі до Єгипту 2500 років тому писав, що жоден народ не вмів обробляти землю простіше, ніж єгиптяни. Геродот описав, як Ніл зрошував та угноював ґрунт, коли селяни в дельті річки не докладали навіть найменших зусиль:

«Адже тепер вони, без сумніву, серед усіх інших людей збирають урожай землі з найменшим трудом, бо їм не треба скопувати землю плугом і прокладати борозни, ні копати лопатами, ні робити щось інше з того, що роблять інші люди для своїх посівів, оскільки сама ріка зрошує їхні поля. Спершу зрошує їх, а потім відходить, і тоді кожний засіває своє поле і приганяє туди свині, а коли вони позатоптують зерно в землю, відтоді треба тільки чекати на час жнив, далі молотити свинями й у такий спосіб одержувати плоди»⁴⁴.

Ті, хто жив у плоскій та низинній місцевості в районі дельти, північніше від сучасного Каїра, могли майже цілий рік чекати на розлив Нілу, що регулярно ставався щоосені. Розливи були різні з року в рік, іноді маючи нищівні наслідки, але менш нищівні, як порівняти

з Шумером⁴⁵. Зазвичай до осіннього розливу було легко пристосуватися. Коли він наставав, люди жили, як кулики, на «островах», розташованих так високо, що вода їх не затоплювала. Коли вода відступала, єгипетського селянина оточував украй родючий ґрунт, на якому легко було щось вирощувати, його ж бо природно напувала й угноїла вода. Стверджують, що землеробство єгиптян за найсприятливіших умов нічим не поступалося найсучаснішому землеробству.

Вище за течією єгиптяни практикували так зване лиманне зрошення. Коли восени річка розливалася, єгиптяни затримували на поверхні зрошувального поля (лиману) воду, будуючи глиняні вали. Найбільші такі лимани займали 40 000 акрів. Коли ґрунт був досить зрошений, затриману воду або скеровували в інший лиман, або назад у річку, щоб уникнути надмірної вологості⁴⁶. Топографія ускладнювала суттєві втручання в річку, а система зрошування пильнувала, щоб це не було потребою. Головна стратегія, що її застосовували єгиптяни, — яскравий приклад адаптації чи пристосування до особливостей екології. Єгиптяни оптимально пристосувалися до природних і регулярних коливань річки. Достоту, як Тигр і Євфрат у Шумері, природна поведінка Нілу вчила людей. Єгиптяни копіювали здатність вод Нілу щоосені перетворювати сухий Єгипет на сади Едему, щоб вдихнути фантастичну родючість у, здавалося б, неживе. Саме цей практичний досвід, засвоєний ще в дофараонські часи, підсумував грецький купець Фалес за кілька тисячоліть. Після однієї зі своїх виправ до Єгипту він сказав: «Усе — вода». Ці слова, що містять емпіричне та безпосереднє спостереження за багаторічним досвідом єгиптян, Арістотель згодом назве першим справді філософським висловом в історії світу⁴⁷.

Між дослідниками розвитку єгипетської цивілізації точилася гостра дискусія щодо того, що виникло першим: держава чи зрошувальне землеробство. Тривалий час домінували теорії, які стверджували, що сильна держава — це передумова землеробства. Однак згодом учені дійшли згоди, що розвиток зрошувальної системи в долині Нілу не залежав від сильної держави. Люди могли будувати лимани вище за течією, щоб стримувати воду на певний час або просто пристосовуватися до розливів без державної влади як інстанції, що мобілізує та контролює. Зрошувальна система Єгипту була насамперед

украї вдало й ефективно адаптована до річки та її природних змін. Єгиптяни не мали жодної потреби викопувати канали та канали, як у Шумері. Тому вони не мали й суспільної потреби в тому, щоб держава змушувала юрби селян — або «рабів» божих — будувати постійні канали вздовж річки.

Єгиптяни справді втілювали великі водні проекти, але вони не мали такого масштабу та вирішального значення, як у шумерів⁴⁸. Загальна проблема, пов'язана зі зрошенням у теплих та сухих регіонах, як тоді, так і зараз, — це небезпека, що ґрунт міститиме чимраз більше солі, а тому буде менш продуктивний. Солоний ґрунт, як уже зазначав, зумовив занепад та падіння Шумеру і — як побачимо згодом — може, створив проблеми для Індської цивілізації. У Єгипті цей процес можна було контролювати. Гідрологія та геоморфологія Нілу сприяли єгиптянам: щорічні розливи вимивали сіль із ґрунту, вона потрапляла знову в річку й відтак витікала в Середземне море. Крім цього, у річковій воді Нілу вміст солі нижчий, ніж у Євфраті, Тигрі й Інді⁴⁹.

Надійний збирач податків і транспортний шлях

Єгипет мав найбільше й найпродуктивніше землеробство в давні часи, що навіть перевершувало шумерське. Яке велике значення мав контроль води для розвитку та сили держави, можна висувати з однієї з найсимволічніших пам'яток в історії світу. Єдиний пам'ятник першому фараону зображує, як він копає канал. Згідно з деякими здогадками, це може бути один із каналів, який мав перетворити Мемфіс на столицю об'єднаного Єгипту приблизно 3000 р. до н. е.

Уздовж Нілу, від порогів у Верхньому Єгипті біля кордону сучасного Судану й до витoku річки в Середземне море, поступово розвинулася вкрай однорідна та цілісна цивілізація, якою керував один правитель. Продуктивність землеробства й роль Нілу як надійного та простого транспортного шляху заклали економічні підвалини того, що правителі Єгипту могли будувати величезні храми, монументи й піраміди, а згодом створити на диво сильну державу.

Важлива особливість Єгипту, як порівняти з іншими давніми цивілізаціями, що також підкреслює ставлення до Нілу в суспільстві, полягає в тому, що правителі будували вздовж річки споруди, щоб стежити за рівнем води — так звані ніломіри. Вимірюючи рівень води,

могли передбачити масштаби майбутнього розливу. Однак краще описати значення річки може інша річ — рівень води також визначав, скільки до скарбниці надійде податків від селян наступної осені. Якщо рівень води був надто низький, селяни могли голодувати, а фараон, своєю чергою, отримував би менше податків. Якщо рівень води був надто високий, то очікували сильного розливу, себто катастрофи, а отже, бідності й менше податків. Якщо рівень був десь посередині, то селяни очікували на добрий врожай, а держава — на більше ресурсів. Вимірювати податки в такий спосіб було можна, адже інші чинники, що впливали на землеробство, були стабільні: сонце сяло майже щодня, а ґрунт не втрачав родючості, адже його щороку угноював намул з Ефіопії. Єдине, чого не можна було знати напевне, — скільки води Ніл вилле на землю, яку востаннє зрошували пів року тому, під час останнього розливу. Тому правителі та можновладці мало чим переймалися так сильно, як ритмом Нілу й рівнем води в ньому. Так, ці дані можна вважати за найдовше систематичне вимірювання кліматичних даних в історії людства⁵⁰. Жодне суспільство, яке непевно сподівалося на опади, займаючись землеробством, і жодне інше давнє суспільство, яке залежало від непостійніших і бурхливіших річок, не могло спиратися на таку систему, очікуючи доходу.

Ніл також становив винятковий водний і транспортний шлях. Він пов'язував майже всіх єгиптян, адже населення жило переважно на берегах. Течія легко вела човни на північ, а вітри напинали вітрила *фелюг*, ведучи їх проти течії на південь. За кілька тисячоліть до появи парових машин єгиптяни могли підійматися течією аж до південного Єгипту й перших порогів Нілу в Нубії — місцевості, що в майбутньому буде частиною Судану. Чимало перевезень у Єгипті — включно з перевезенням каміння для пірамід, яке завантажували в каменоломів неподалік Асуану на півдні й відтак везли до Гізи на північ — здійснювали річкою. Тому держава та державне керівництво могло ефективно контролювати торгівлю, забезпечуючи в такий спосіб ще більше доходів, що, своєю чергою, сприяло сильній владі.

Річка, водночас роз'єднуючи та з'єднуючи суспільство, заклала підвалини для такої держави, чия потуга перевершувала всі тогочасні спільноти. Завдяки доволі простим технічним рішенням, що згодом передбачали складнішу організацію суспільства, Єгипет став у край

продуктивним, торгівля — вигідною, а управління державою — дедалі масштабнішим. Завдяки надлишку коштів фараони могли розбудувати вдале управління, а також зібрати достатньо ресурсів, щоб зводити монументальні піраміди. Сезонний режим Нілу також допомагає нам зрозуміти одне з найважливіших запитань в історії Стародавнього Єгипту: хто побудував піраміди? Тривалий час вважали, що тут використовували рабську працю, а голлівудські продукти, як-от фільм «Десять заповідей», лише популяризували цю теорію про людей, що працювали під палючим сонцем і батогами наглядачів. Нові дослідження вважають це пояснення за однобічне. Багато фактів вказують на те, що єгиптяни сприймали спорудження пірамід радше як релігійну подію⁵¹. Крім цього, фараони могли мобілізувати вільну робочу силу, коли тим, хто заробляв на життя землеробством, було нічого робити більшість року, крім як чекати на наступний розлив Нілу. Може, будівництво вважали за таку собі форму колективної дії від імені суспільства для тих, хто оберігав землеробство й контролював розливи. Або це був індивідуальний «хабар» чи страхування від катастрофи, адже єгиптяни були переконані, що правитель, якому вони служать, може впливати на рівень води в річці.

Чимраз міцніша позиція фараонів над рештою суспільства виявлялася у величезних спорудах, які вони зводили, щоб уславити себе або забезпечити собі вічне життя. Перші піраміди, гробниці для правителів, здійснювалися з піску за тисячу років після об'єднання країни. 3-поміж усіх пірамід найвідоміша Піраміда Хеопса, збудована з 2,4 мільйона кам'яних блоків, кожен з яких у середньому важив 2,5 тонни. Деякі блоки важили понад 15 тонн. Піраміди — це витвір інженерського й архітектонічного мистецтва. Однак найзахопливіше те, що вони розповідають про вміння суспільства до соціальної організації, а також відкривають нам очі на позицію фараонів і їхній майже безмежний нарцисизм.

Дуалізм і відродження

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ